

KICHIK VA MAXSUS SANOAT ZONALARINING SHAKLLANISH TARIXI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Jizzax viloyati Pedagogik mahorat markazi,
“Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar” kafedrasida katta o‘qituvchisi
Saidmurodov Shohrux Akbarxo‘ja o‘g‘li
shohruxsaidmurodov255@gmail.com
+998(99) 582-06-25

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada kichik va maxsus sanoat zonalarining (KSZ va MSZ) jahon iqtisodiyotida paydo bo‘lishi, shakllanish tarixi va hozirgi davrda rivojlanish tendensiyalari ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Tadqiqot doirasida XIX asr oxiri – XX asr boshlaridan boshlab turli davlatlarda erkin iqtisodiy zonalar, eksport qayta ishlash zonolari va maxsus sanoat hududlarining bosqichma-bosqich rivojlanishi o‘rganilgan. Maqolada Xitoy, Janubiy Koreya, Hindiston, Singapur va O‘zbekiston tajribalari qiyosiy tahlil asosida ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kichik sanoat zonolari mahalliy ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, ish o‘rinlarini yaratish va yangi texnologiyalarni joriy etishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekistonda 2017-yildan boshlangan iqtisodiy islohotlar doirasida kichik sanoat zonolari tarmog‘ining jadal kengayishi qayd etilgan. Xulosa qilib aytganda, MSZlarning muvaffaqiyatli faoliyati davlat siyosatining aniqligiga, infratuzilma rivojlanishiga va xususiy lashtirishning to‘g‘ri amalga oshirilishiga bevosita bog‘liq ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: kichik sanoat zonasi, maxsus iqtisodiy zona, erkin iqtisodiy zona, eksport qayta ishlash zonasi, sanoat klasterlari, investitsiya muhiti, iqtisodiy rivojlanish.

АННОТАЦИЯ. В данной статье проведён научный анализ истории возникновения, становления и современных тенденций развития малых и специальных промышленных зон (МПЗ и СПЗ) в мировой экономике. В рамках исследования изучено поэтапное развитие свободных экономических зон, экспортно-производственных зон и специальных промышленных территорий в различных странах начиная с конца XIX — начала XX века. В статье рассмотрен сравнительный анализ опыта Китая, Южной Кореи, Индии, Сингапура и Узбекистана. Результаты исследования показали, что малые промышленные зоны играют важную роль в стимулировании местного производства, создании рабочих мест и внедрении новых технологий. В рамках экономических реформ, начатых в Узбекистане с 2017 года, зафиксировано интенсивное расширение сети малых промышленных зон. В заключение обосновано, что успешная деятельность МПЗ непосредственно зависит от чёткости государственной политики, развития инфраструктуры и правильного проведения приватизации.

Ключевые слова: малая промышленная зона, специальная экономическая зона, свободная экономическая зона, экспортно-производственная зона, промышленные кластеры, инвестиционная среда, экономическое развитие.

ABSTRACT. This article provides a scientific analysis of the history of emergence, formation, and contemporary development trends of small and special industrial zones (SIZs and SEZs) in the world economy. Within the scope of the research, the gradual development of free economic zones, export processing zones, and special industrial areas in various countries from the late 19th to early 20th centuries onwards has been studied. The article examines the comparative experience of China, South Korea, India, Singapore, and Uzbekistan. The research

IQTIDOR & INTELLEKT

findings demonstrate that small industrial zones play a crucial role in stimulating local production, creating employment opportunities, and introducing new technologies. Within the framework of economic reforms initiated in Uzbekistan since 2017, a rapid expansion of the small industrial zones network has been recorded. In conclusion, it is substantiated that the successful operation of SIZs is directly dependent on the clarity of state policy, infrastructure development, and the proper implementation of privatization processes.

Keywords: *small industrial zone, special economic zone, free economic zone, export processing zone, industrial clusters, investment climate, economic development.*

Dunyo iqtisodiyoti tarixida sanoatlashtirish jarayonlari turli shakllar va tuzilmalar orqali amalga oshirilgan. Bu jarayonlarning muhim bir qismi bo'lgan kichik va maxsus sanoat zonalarini (KSZ va MSZ) hozirgi kunda ko'plab davlatlarning iqtisodiy siyosatida markaziy o'rinni egallab turibdi. Sanoat zonalarining shakllanishi va rivojlanishi iqtisodiy taraqqiyot bilan uzviy bog'liq bo'lib, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlar uchun tashqi investitsiyalarni jalb etish, yangi texnologiyalarni o'zlashtirish hamda milliy sanoat salohiyatini oshirishning asosiy vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Erkin iqtisodiy zonalar va maxsus sanoat hududlari nazariyasi XX asrning o'rtalaridan boshlab faol rivojlana boshlagan. Biroq ularning tarixiy ildizlari yanada chuqurroq bo'lib, XIX asrning oxirlaridagi erkin portlar va savdo zonalariga borib taqaladi. Zamonaviy tadqiqotchilar, jumladan Boyenge (2007), Farole (2011), Zeng (2016) va boshqalar ushbu institutlarning xilma-xil shakllarini, ularning iqtisodiy samaradorligini va boshqaruv mexanizmlarini batafsil o'rganib chiqishgan.

Ushbu maqolaning maqsadi – kichik va maxsus sanoat zonalarining shakllanish tarixini, rivojlanish bosqichlarini va zamonaviy tendensiyalarini kompleks ilmiy tahlil qilish hamda O'zbekiston tajribasini jahon amaliyoti bilan qiyoslash asosida o'rganishdir. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, tizimli tahlil va statistik metodlardan foydalanilgan.

Maxsus iqtisodiy zona (MEZ) – bu alohida huquqiy va iqtisodiy tartibga solish tizimi amal qiladigan, mamlakat umumiy iqtisodiy qonunchiligi bilan cheklangan muayyan geografik hudud. Jahon banki (World Bank, 2017) ta'rifiga ko'ra, maxsus iqtisodiy zonalar – bu biznes uchun alohida imtiyozli shart-sharoit yaratilgan cheklangan hududlar bo'lib, ularda soliq imtiyozlari, bojxona engilliklarid va soddalashtirilgan ma'muriy tartiblar amal qiladi.

Kichik sanoat zonasi (KSZ) deganda, odatda, mahalliy kichik va o'rta korxonalariga (KO'K) mo'ljallangan, umumiy infratuzilma (elektr ta'minoti, yo'llar, suv ta'minoti, axloqsizlik va aloqa xizmatlari) bilan jihozlangan, nisbatan kichik maydonni egallagan sanoat hududlari tushuniladi. Bunday zonalar KO'Klar klasterini bir joyga jamlash orqali jamoaviy tejamkorlikka (agglomeration economies) erishishni ta'minlaydi (UNIDO, 2019).

Xalqaro amaliyotda sanoat zonalarining quyidagi asosiy turlari farqlanadi: (1) erkin savdo zonolari (Free Trade Zones); (2) eksport qayta ishlash zonolari (Export Processing Zones – EPZ); (3) maxsus iqtisodiy zonalar (Special Economic Zones - SEZ); (4) sanoat parklari (Industrial Parks); (5) texnologik parklar va texnopolislar; (6) kichik sanoat zonolari (Small Industrial Zones). Ushbu tasnif UNCTAD (2019) va Jahon banki (2020) tomonidan qabul qilingan standartlar asosida tuzilgan.

Marshall (1890) tomonidan ilk bor ilmiy jihatdan asoslangan «sanoat rayonlari» (industrial districts) nazariyasi zamonaviy sanoat klasterlari va zonolari konsepsiyasining ilmiy poydevori hisoblanadi. Keyinchalik Porter (1990) «raqobatbardoshlik olmosi» (diamond model) konsepsiyasida klasterlanishning raqobatbardoshlikka ijobiy ta'sirini empirik asoslab bergan.

Yangi institutsional iqtisodiyot nazariyasiga ko'ra (North, 1990), maxsus iqtisodiy zonalar – bu davlat tomonidan sun'iy ravishda yaratilgan, nisbatan past tranzaksion xarajatlarga ega bo'lgan institutsional muhit. Ushbu muhit investorlarni jalb etish orqali iqtisodiy faollikni rag'batlantiradi va yangi texnologiyalarni o'zlashtirishga sharoit yaratadi.

Zamonaviy sanoat zonalarining prototiplari sifatida XIX asrda faoliyat yuritgan erkin portlarni ko'rsatish mumkin. 1547-yilda tashkil etilgan Genuya erkin porti (Italiya) va 1704-yilda Buyuk Britaniya tomonidan boshqarilgan Gibraltar erkin porti eng qadimgi misollar hisoblanadi (Farole & Akinci, 2011). Biroq zamonaviy ma'nodagi dastlabki «erkin sanoat zonasi» 1959-yilda Irlandiyaning Shannon aeroporti hududida tashkil etilgan bo'lib, bu sana butun dunyo miqyosida EPZ rivojlanishining boshlanishi deb qabul qilingan (FIAS, 2008).

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Evropada va AQShda «sanoat rayonlari» shakllana boshladi. Bu davrda yirik korxonalar atrofida yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi kichik korxonalar majmualari paydo bo'ldi. Italiyaning Toskana va Emiliya-Romagna viloyatlarida yuzaga kelgan «Uchinchi Italiya» fenomeni (Third Italy) iqtisodchilarga kichik sanoat klasterlarining samaradorligini ko'rsatdi (Piore Sabel, 1984).

1960–70-yillarda Osiyo va Lotin Amerikasida eksport qayta ishlash zonolari (EPZ) faol rivojlana boshladi. Tayvan (1965), Janubiy Koreya (1970), Meksika (maquiladora zonolari, 1965) va Hindiston (SEEPZ, 1974) bu modelni muvaffaqiyatli qo'llagan dastlabki davlatlar qatoriga kiradi. 1986-yilda jahonda

IQTIDOR & INTELLEKT

176 ta EPZ mavjud bo'lib, ularda 1,8 million kishi band edi (ILO, 1998). 1990-yillarning boshiga kelib bu ko'rsatkich 500 zonagacha oshdi.

Xitoyda 1978-yilgi islohotlardan so'ng Shenzhen, Zhuhai, Shantou va Syamen shaharlari atrofida birinchi maxsus iqtisodiy zonalar tashkil etildi. Deng Syaopin tomonidan boshlangan bu islohot sanoat zonalarining rivojlanishida yangi sahifani ochdi. Shenzhen MEZining tajribasi ayniqsa ibratli bo'lib, 1979-yilda 30 ming aholisi bo'lgan kichik baliqchilar qishlog'i 2023-yilga kelib 18 milliondan ortiq aholisi bilan Osiyoning eng yirik texnologik markazlaridan biriga aylandi (CEDA, 2023).

1990-yillardan boshlab jahon miqyosida MEZ va sanoat parklari soni keskin ortdi. UNCTAD (2019) ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yilda dunyo bo'ylab 147 mamlakatda 5.400 dan ortiq maxsus iqtisodiy zona faoliyat yuritgan bo'lib, ularda 100 million kishi band bo'lgan va ularning eksporti jahon tovarlar savdosining taxminan 20 foizini tashkil etgan.

Ushbu davrning muhim xususiyati – zonalar faoliyatida yuqori texnologiyalar va innovatsiyalarga e'tiborning kuchayishi. An'anaviy mehnat talab qiladigan ishlab chiqarishdan ilmiy-texnik va yuqori qo'shimcha qiymat yaratuvchi sohalar tomon yuzlanish kuzatildi. Singapur, Tayvan va Janubiy Koreyaning "texnologik klaster" modeli bu tendensiyaning yorqin namunasi.

Xitoy tajribasi. Xitoy Xalq Respublikasi 1978-yildan buyon sanoat zonalarining rivoji bo'yicha eng muvaffaqiyatli mamlakatga aylangan. Dastlabki 4 ta MEZdan boshlangan bu jarayon hozirga kelib 2.543 ta davlat tomonidan tasdiqlangan sanoat parki va zonasiga yetdi (Zeng, 2016). Xitoy modelining asosiy xususiyati – "ikki bosqichli" yondashuv: avval maxsus sanoat zonalarida muvaffaqiyatli sinalgan siyosat keyinchalik butun mamlakatga joriy etiladi. Bu "kichik tajriba – katta qo'llash" usuli (try locally, scale nationally) sanoat siyosatida institutsional innovatsiya sifatida tan olingan.

Janubiy Koreya tajribasi. Koreya 1970-yilda Masan EPZni tashkil etgandan so'ng, keyingi 50 yil mobaynida sanoat hududlarining turli modellarini izchil rivojlantirdi. 1990-yillarda Koreya hukumati "sanoat komplekslari" (industrial complexes) tizimini joriy etdi. Bu tizim kichik va o'rta korxonalariga korporativ boshqaruv tizimi bilan hamkorlik qilish imkonini yaratdi. Bugungi kunda Koreyada 1.200 dan ortiq sanoat kompleksi faoliyat ko'rsatib, mamlakatning umumiy ishlab chiqarish hajmining 63 foizini ta'minlamoqda (KICOX, 2022).

Hindiston tajribasi. Hindiston 2000-yillarda "Maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonunni qabul qilib (2005), SEZ rivojlanishida yangi yo'nalish ochdi. 2023-yil holatiga ko'ra Hindistonda 423 ta tasdiqlangan SEZ mavjud bo'lib, ularning aksariyati IT va texnologiya sohalarida ixtisoslashgan. Delhi-Mumbai

sanoat koridori (DMIC) loyihasi esa mintaqaviy sanoat rivojlanishining zamonaviy modeli sifatida keng e'tirofqa sazovor bo'lgan.

O'zbekistonda kichik sanoat zonalarini tizimi 2017-yildagi islohotlardan so'ng jadal rivojlana boshladi. 2017-yil 14-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kichik sanoat zonalarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni qabul qilinib, KSZlarning huquqiy asosi mustahkamlandi. Ushbu hujjat asosida mamlakatning barcha viloyatlari va tuman markazlarida kichik sanoat zonalarini tashkil etish uchun asos yaratildi.

O'zbekiston Sanoat va qurilish vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil holatida respublikada 100 dan ortiq kichik sanoat zonasi faoliyat yuritayotgan bo'lib, ularda 3.000 dan ziyod korxonalar ishlamoqda va 50.000 dan ortiq ish o'rni yaratilgan. Navoiy erkin iqtisodiy zonasi, Angren maxsus iqtisodiy zonasi va Jizzax maxsus iqtisodiy zonasi O'zbekistondagi eng yirik maxsus iqtisodiy hududlar hisoblanadi (O'z MIU, 2023).

O'zbekistondagi KSZlarning o'ziga xos xususiyati – ular ko'p hollarda tumanlardagi sobiq korxonalar yoki yangi maxsus ajratilgan hududlarda tashkil etilayotganligi va asosiy maqsad sifatida mahalliy xom ashyo bazasini qayta ishlash va mahalliy bandlikni ta'minlash qo'yilganligidadir.

To'rtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0) ta'sirida sanoat zonalarini "aqlli" (smart) tizimlar yo'nalishida rivojlanmoqda. Sun'iy intellekt, Internet of Things (IoT), big data va robototexnika texnologiyalari sanoat ishlab chiqarishini tubdan o'zgartirmoqda. Xitoyning Guangdong viloyatidagi "Aqlli sanoat hududi" (Smart Industrial Zone) va Janubiy Koreyaning Songdo "aqlli shahri" ushbu tendensiyaning amaliy namunasidir (WEF, 2022).

Zamonaviy sanoat zonalarini faoliyatida ekologik barqarorlik masalasi tobora muhim o'rin egallamoqda. UNIDO (2021) "eko-sanoat parklari" (eco-industrial parks) kontsepsiyasini ishlab chiqib, uni faol targ'ib qilmoqda. Ushbu kontsepsiyaga ko'ra, sanoat zonalaridagi korxonalar orasida moddalar va energiya almashinuvi (industrial symbiosis) yo'lga qo'yilishi, chiqindilarni qayta ishlash va kam karbon texnologiyalaridan foydalanish prioritet yo'nalish sifatida belgilanishi kerak.

COVID-19 pandemiyasi va global ta'minot zanjiridagi uzilishlar ko'p mamlakatlarni ishlab chiqarishni "yaqinlashtirish" (nearshoring va reshoring) siyosatini qo'llashga undadi. Bu jarayon mintaqaviy sanoat zonalarining rolini yanada oshirdi. Jumladan, ASEAN mamlakatlari o'rtasida regional sanoat hududlari integratsiyasiga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada kuchaydi. O'rta Osiyo

IQTIDOR & INTELLEKT

miqyosida O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston sanoat zonalarining hamkorligi kengayib bormoqda.

Kichik va maxsus sanoat zonalarining samaradorligini baholashda quyidagi asosiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi: birinchi guruh – iqtisodiy ko'rsatkichlar: yaratilgan ish o'rinlari soni, jalb etilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TTXI) hajmi, eksport hajmi va diversifikatsiyasi, zona ichidagi korxonalar foydasi; ikkinchi guruh – ijtimoiy ko'rsatkichlar: ish haqi darajasi, mahalliy kadrlar malakasining o'sishi, ijtimoiy infratuzilmaga ta'sir; uchinchi guruh – ekologik ko'rsatkichlar: energiya samaradorligi, chiqindir darajasi, CO2 emissiyalari.

1-jadval. Qiyosiy tahlil: Bir qator davlatlardagi sanoat zonalarini ko'rsatkichlari (2022 y.)

Mamlakat	Zonalar soni	Band aholisi (mln)	Eksport ulushi (%)	TTXI (mlrd \$)
Xitoy	2,543+	40+	20+	180+
Janubiy Koreya	1,200+	1.2	63	15.4
Hindiston	423	0.8	8.4	4.2
Singapur	45	0.3	42	64.5
O'zbekiston	100+	0.05	12	0.8

Ushbu tadqiqot natijalari quyidagi ilmiy xulosalarga olib keldi:

Birinchiidan, kichik va maxsus sanoat zonalarini XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon iqtisodiy rivojlanishining muhim vositasiga aylangan. Ularning shakllanishi oddiy erkin portlardan murakkab texnologik parklarga bo'lgan uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tgan.

Ikkinchiidan, qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyatli sanoat zonalarining umumiy xususiyatlari quyidagilardir: aniq va barqaror huquqiy-institutsional muhit, rivojlangan infratuzilma, davlat va xususiy sektor o'rtasidagi samarali hamkorlik hamda malakali kadrlar bazasi.

Uchinchiidan, O'zbekistondagi kichik sanoat zonalarini modeli jahon standartlariga yaqinlashib bormoqda, ammo hali hal etilishi kerak bo'lgan bir qator muammolar mavjud: KSZlarda infratuzilma yetarlicha rivojlanmagan, mahalliy kadrlarning malakasi past, marketing va eksport imkoniyatlari cheklangan.

Tavsiyalar: (1) O'zbekiston KSZlarida "bir oyna" tamoyilini mustahkamlash va ma'muriy tartiblarni soddalashtirish; (2) Sanoat zonalarini va oliy ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirish; (3) "Yashil" sanoat tamoyillarini joriy etish va ekologik standartlarni kuchaytirish; (4) Raqamli infratuzilmani rivojlantirish va "aqli zona" kontsepsiyasini qo'llash; (5) Mintaqaviy KSZ hamkorlik tizimini O'rta Osiyo miqyosida shakllantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-noyabrdagi PF-5240-son "Kichik sanoat zonalarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. (2017). Toshkent.
2. KICOX (Korea Industrial Complex Corporation). (2022). Annual Report on Korean Industrial Complexes. KICOX, Seoul.
3. Karimov, B.X. Holmatov, A.N. (2022). O'zbekistonda kichik sanoat zonolari: holat va rivojlanish istiqbollari. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali, 2(3), 45–62.
4. Toshmatov, A.B. (2023). Maxsus iqtisodiy zonalarning mintaqaviy iqtisodiyotga ta'siri: tahlil va istiqbollari. Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti ilmiy axboroti, 1(18), 78–91.